

УДК 94 (477) «18»/»19»: 378.18 (09)

М.Е. КРУГЛЯК

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СТУДЕНТСТВА ТА ІНСПЕКЦІЇ В КОНТЕКСТІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ВИЩОЇ ШКОЛИ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Кругляк Марина Едуардівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету

У статті розглянуто особливості правового статусу студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на тлі взаємодії з апаратом інспекції. Показано вимоги до регламентації життя молоді, визначено види основних студентських проступків та форми покарання за них. Доведено закономірність існування апарату інспекції як форми контролю з боку держави за навчально-виховним процесом вищої школи Російської імперії.

Ключові слова: студентство, інспекція, правовий статус, карцер.

В статье рассмотрены особенности правового статуса студенчества подросийской Украины второй половины ХІХ – начала ХХ вв. на фоне взаимодействия с аппаратом инспекции. Показаны требования к регламентации жизни молодежи, определены виды основных студенческих проступков и формы наказания за них. Доказана закономерность существования аппарата инспекции как формы контроля со стороны государства учебно-воспитательным процессом высшей школы Российской империи.

Ключевые слова: студенчество, инспекция, правовой статус, карцер.

The article investigates peculiarities of the legal status of the students of Ukraine under the Russian Empire in the 2nd half of the 19th century and the beginning of the 20th century in the context of interaction with the apparatus of the inspection. The requirements towards the regulation of the life of the youth are depicted; the types of basic student misdemeanors and forms for their punishment are defined. The regularity for the existence of the apparatus of the inspection as a governmental form of control of educational process of the highest school of the Russian Empire is proven.

Key words: students, inspection, legal status, punishment cell.

© М.Е. Кругляк, 2012

Постановка проблеми. «Інспекція у своїх стараннях удосконалилася до того, що вмiла читати навіть думки студентів», – таку коротку, але надзвичайно влучну характеристику дав цьому адміністративному органу один із дослідників історії Харківського університету на початку ХХ ст. [38, с. 19]. Взаємовідносини між студентством та інспекцією досі не отримали належного висвітлення в науці. Витворений радянською історіографією міф про «голодного студента-революціонера», борця за демократичні свободи й цінності, переслідуваного жорстоким апаратом інспекції, безправного й беззахисного, в умовах реалій сучасного стану історичної науки, її відкритості до здобутків світової думки, звісно, має бути переглянутий. Адже в студента завжди були і є не лише обов'язки, за дотриманням яких пильно стежила держава через апарат інспекції, але й права, зокрема корпоративні, на захист яких молодь найчастіше й піднімається. Отож актуальним є простежити еволюцію правового статусу студентства та форми й методи державного контролю за навчально-виховним процесом у вищій школі України від другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення правового статусу студентства підросійської України почало здійснюватися ще в дорадянські часи. Зокрема, у працях з історії Харківського [1] і Київського [3] університетів детально розроблено аспекти взаємодії студента і інспекції; показано дисциплінарні санкції до студентів-порушників порядку; наведено розлогі приклади з архівних

документів. Радянська історична наука [15; 43] акцентувала увагу на посиленому нагляді за життям студентства з боку держави, обмеженні його прав, у чому вбачалися причини студентських хвилювань. Різні регуляційні заходи влади, зокрема форми боротьби зі студентськими заворушеннями, радянські науковці подавали виключно в згущених фарбах, як реакційну політику самодержавства. Сучасна історична наука прагне відійти від усталених стереотипів. Вартими уваги є розвідки К.Кобченко [19], М.Лапіної [20], І.Посохова [27], де здійснено спробу об'єктивно проаналізувати правовий статус студентства дореволюційних часів, виходячи із реалій дійсності й спираючись на широке коло архівних матеріалів. Проте згадані науковці у своїх розвідках звужують об'єкт свого дослідження або побутом університетського студентства, або життям київських курсисток. У дослідженні також було використано широку джерельну базу, представлену матеріалами 5 архівів України, документами особового походження [2; 26] та документальними джерелами, а саме: збірниками постанов і розпоряджень Міністерства народної освіти (далі – МНО), «Правилами для студентів», статутами різних навчальних закладів тощо.

Мета дослідження. Дане дослідження має на меті визначити особливості правового регулювання життя та побуту студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; детальніше розглянути види студентських проступків та дисциплінарні санкції до порушників порядку; про-

аналізувати причини девіантної поведінки молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Університетське студентство першої половини XIX ст. поділялося на казеннокоштных, що перебували на державному утриманні, й своєкоштных, які сплачували за навчання. Нагляд за моральною, навчальною, поліцейською та господарською сторонами життя студентів та сторонніх слухачів в університеті покладався на інспекцію [16, с. 118]. Посада інспектора казеннокоштных студентів була введена університетським статутом 1804 р. [20, с. 50]. Статут 1835 р. включив інспектора до штатного розпису, наділивши його функціями накладання стягнень зі студентів [41, с. 134]. По суті, інспектор був другою після ректора посадовою особою в університеті, яка відповідала перед урядом за виховання студентів у дусі військової дисципліни, тому найчастіше інспекторів призначали з військових або цивільних чинів [22, С. LXV–LXVI].

Найбільший вияв реакції часів миколаївської епохи припав на 1848–1855 рр., на тлі «весни народів» та викриття кирило-мефодіївців. Особливо помітним це було в Києві у т.зв. «бібіковську епоху» (1838–1852), коли посаду Київського генерал-губернатора обіймав Д. Г. Бібіков. За його правління «всіляке порушення порядку... розглядалося як вияв непокори» й каралося карцером або виключенням. Серед характерних рис цієї доби – ретельний нагляд за дотриманням форми та стрижки, введення перекличок на лекціях, потурання молодечому розгулу як протидії захопленню політикою. За словами Д. І. Багалія, у цю епоху «молодь ніби завмерла у тисках військової дисципліни і пробудилася тільки при загальному піднесенні російського життя, після воцаріння Олександра II» [1, с. 163]. І дійсно, з приходом до влади Олександра II нагляд за студентами було послаблено: було скасовано формений одяг (з 1861 до 1885 рр.), демократизовано соціальний склад студентства, пом'якшено процедуру покарань. Згідно з університетським статутом 1863 р. нагляд за дотриманням молоддю правил поведінки покладався на проректора або інспектора, яких затверджував міністр народної освіти. Для розгляду студентських проступків створювався університетський суд [23, с. 394–396]. Поява біля керма держави Олександра III (1881 р.) змінила вектор внутрішньої політики влади. Заради попередження студентського невдоволення монарх видав новий університетський статут 1884 р. Посада проректора та університетський суд скасовувалися, а інспектор слідкував за поведінкою сторонніх слухачів і студентів навіть поза навчальним закладом [24, с. 39].

Функції нагляду за поведінкою студентів виконували також секретар у студентських справах та помічники інспектора – субінспектори і педелі [23, с. 396]. Перші призначалися з колишніх гімназійних учителів і виконували допоміжні функції, другі були секретними агентами охоронного відділення й в часи революційних потрясінь вивчали альбом зі студентськими картками та прізвищами, аби точно знати організаторів заворушень [2, с. 51]. Кількість апарату інспекції визначалася відповідно до числа студентів та розташування університет-

ських приміщень. Так, 7 серпня 1851 р. штат інспекції Київського університету складали 8 помічників інспектора та 24 педелі [34, стб. 1089–1093], але вже в листопаді 1872 р. було виділено 3-х позаштатних субінспекторів у додаток до наявних семи [46, арк. 17–17 зв.]. У закладах неурядової вищої школи теж існували подібні посади. Так, на Київських вищих жіночих курсах (ВЖК) у 1878–1881 рр. нагляд за порядком під час навчання здійснювали затверджені Попечителем навчального округу чергові дами. З 1881 до 1889 р. ці функції на платній основі виконувала одна жінка [47, арк. 35]; після відновлення роботи курсів (1906 р.) кількість наглядачів зросла завдяки появі старшої дами, її помічниці і аудиторних служителів [19, с. 115]. До їхніх повноважень входив нагляд за порядком під час лекцій, втручатися ж в особисте життя курсисток їм заборонялося [10, арк. 6–6 зв.].

Вартим уваги є з'ясування підпорядкування студента поза межами навчального закладу. Так, наявність матрикала, або піврічного квитка, що давав право жити в місті та слухати лекції [8, арк. 6], означала, що студент перебував під опікою університету, але, як громадянин та вірнопідданий, мусив виконувати всі загальні цивільні постанови [45, арк. 31]. Отже, студент перебував під подвійним наглядом – з боку університетського начальства та поліції. У разі відсутності при запиті з боку начальства чи поліції в студента за межами квартири квитка юнак підлягав арешту поліції й стягненню [44, арк. 8 зв.]. З часом постало питання про розподіл повноважень між університетською та загальною поліціями. За постановою МНО від 6 травня 1859 р., вчинки, скоєні студентами у приміщеннях вузу, підпадали під юрисдикцію університетської поліції, а проступки поза його межами йшли на розгляд загальної поліції, за участю у слідстві депутата від університету [8, арк. 6–6 зв.], тобто студент підлягав поліцейським настановам на загальній підставі. Така задекларована статутом 1863 р. позиція спричинила зростання кількості аморальних учинків студентів поза межами вузу за неможливості університетської влади пред'явити до порушників санкції [7, арк. 5–5 зв.]. Дані труднощі призвели до видання МНО 26 травня 1867 р. постанови про те, що «підпорядкування студентів наглядові загальної поліції не звільняє їх від послуху навчальному керівництву за приналежністю і поза будівлями навчальних закладів» [35, стб. 473]. Студентські заворушення кінця 1870-х рр. призвели до появи «Тимчасової інструкції для інспекції за студентами університетів Московського, Харківського, Новоросійського, Казанського і св. Володимира» (1879 р.), в якій вказувалося на співпрацю між міською поліцією та університетською інспекцією з інформуванням інспектора про негідний вчинок студента за межами навчального закладу [5, с. 2–3]. Революційні перетворення початку XX ст. спричинили пом'якшення нагляду за студентством. 24 серпня 1902 р. у вищих навчальних закладах відомства вводився професорський дисциплінарний суд, до повноважень якого відносились порушення студентами правил навчального закладу; зіткнення між студентами і викладачами;

проступки студентів аморального характеру [21]. Наступний крок влади полягав у скасуванні посади інспектора, його помічників (14 вересня 1906 р.); замість них вводилася посада проректора [4, с. 602–603].

Еволюції зазнали й взаємовідносини між студентом та інспектором. Ще з миколаївських часів їхнє знайомство відбувалося на початку навчального півріччя, коли першокурсник отримував квитки на проживання у місті та право слухання лекцій й примірник правил вузу. Із прийняттям університетського статуту 1884 р. студентам видавали свідоцтва на проживання у місті (вид на проживання) на річний термін [33, с. 33–34]. Під час революції 1905–1907 рр. їх було скасовано, але 11 червня 1907 р. відновлено, причому відтоді вони надавалися поліцією кожні півроку [4, с. 627]. Щомісячно студенти особисто з'являлись до інспектора для пред'явлення квитка на проживання і внесення до нього відповідних позначок [29, с. 2]. Студентові заборонялося жити за межами міста, а в місті – у будинках, де були готелі, трактири, кафеїні, непристойні заклади, велике скупчення підозрілих людей. Інспектор мав знати про місце проживання батьків і родичів студента, а також бути попередженим в разі зміни юнаком адреси [44, арк. 9 зв.–10 зв.]. «Тимчасова інструкція для інспекції» (1879 р.) наголошувала на ретельному вивченні працівниками інспекції кожного студента, включаючи знання біографічних відомостей, характеру і уподобань, способів проведення вільного часу. Нагляду у формі відвідання квартир підлягали юнаки, що пропускали лекції без поважних причин, ухилялися від щомісячної явки, отримували матеріальну допомогу [5, с. 2–3].

Без дозволу інспектора студент не міг виїхати з міста. Отримання звільнювального квитка відбувалось після повернення квитків на проживання та слухання лекцій, відсутності заборгованості по бібліотеці та надання свідоцтва від поліції й могло тривати у навчальний час за поважних обставин 28 днів; відбуття без згоди інспектора каралося звільненням [28, с. 17]. У випадку хвороби студент повідомляв інспектора і його помічника [44, арк. 10 зв.]. На Київських ВЖК у разі домашніх обставин слухачки могли залишитися на тому ж курсі на рік, відстрочити іспити. Дівчата мали відпустку 29 днів, але, вчасно не повернувшись з неї без поважних причин, не допускалися до річних випробувань [10, арк. 35, 163 зв., 165].

Правила регламентували життя молоді й у навчальній діяльності. Так, студентам заборонялося збиратись у лекційній аудиторії до приходу професора; спізнюватися на лекції [29, с. 2]; показувати своє ставлення до викладачів (як невдоволення у вигляді свисту, так схвалення), за що чекало виключення [8, арк. 8]. У позанавчальній діяльності дозволялося відвідувати лише ті заклади, на які вказував інспектор. Так, ходити до трактирів студент міг у вільні від лекцій години, у святкові дні, по закінченні в церквах божественної літургії, а також щоденно до 22.00. Ряд заборон ніколи не виконувалися: наприклад, мати заборонені книги, відвідувати приватні непристойні збори, будинки

розпустити, грати в азартні ігри, робити борги, закладати майно, палити на вулиці та в університеті [44, арк. 6 зв., 8, 9 зв.], хоча вже 1879 р. у вузах було створено спеціальні курильні кімнати [29, с. 3].

Змін зазнали вимоги до студентства як окремої корпорації. У час «політичної апатії» молоді (1850-ті рр.) виголошення публічних промов та сходки наукового характеру дозволялися за умови повідомлення про них начальства [44, арк. 6 зв.], адже їм не надавалося значного значення з боку влади. «Нові віяння» олександрівської епохи виробили в студентства прагнення зайняти активну громадську позицію в житті. Студентські демонстрації 1858–1861 рр. змусили уряд відмовитися від своїх поступок і в Статуті 1863 р. визначити, що «студенти не складають особливої корпорації» та вважаються «окремими відвідувачами університету» [31, с. 16], а тому їм заборонялися будь-які колективні дії (подача адрес, скарг, прохань, відправлення депутатів, вивішування оголошень), зборища та сходки, виголошення публічних промов, влаштування концертів, вистав; не дозволялися студентські установи типу бібліотек, позикових кас, їдальень [29, с. 1–2; 36, стб. 474]. З 1887 р. вступники давали підписку про неналежність до студентської організації [43, с. 117]. Втім, заборонені установи, зокрема земляцтва, продовжували існувати нелегально.

Неможливість боротьби зі зростанням революційних настроїв, що засвідчив Перший всеросійський студентський страйк (лютий–березень 1899 р.), змусила уряд розширити корпоративні права студентства. Циркуляром від 21 липня 1899 р. дозволялося відкриття наукових та літературних студентських гуртків, хорів, оркестрів під безпосереднім наглядом викладачів і професорів [4, с. 312]. Опорним пунктом цієї політики було видання 22 грудня 1901 р. «Тимчасових правил організації студентських установ у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти». Відтепер керівництво навчальних закладів, за клопотанням студентів, дозволяло відкриття гуртків для занять мистецтвами, ремеслами, фізичними вправами, наукою, літературою, засновувати їдальні, чайні, каси взаємодопомоги, попечительства для пошуку заробітку, бібліотеки, читальні. Молодь могла організувати курсові, факультетські і за відділеннями зібрання, обирати курсових старост [36, стб. 682–693]. Проте після Третього всеросійського студентського страйку (січень 1902 р.) уряд вдається до обмеження корпоративних прав, запровадження посади куратора курсу, обрання Комісії у студентських установах, без відома якої не могли скликатися курсові збори студентів, а загальні, факультетські та за відділеннями збори молоді скасовувалися. Наукові та літературні гуртки могли функціонувати лише під керівництвом професорів; їхні статuti мали пройти обговорення в Комісії й бути затвердженими Радою. Заборонялися подача адрес, надання колективних прохань, відправлення депутатів, влаштування зборів [6, арк. 3–4 зв., 14–15]. Принципи організації студентських установ зазнали змін під час революції 1905–1907 рр.,

коли за ініціативи молоді виникали заборонені органи самоврядування. Втім, вже 11 червня 1907 р. введено в дію «Тимчасові правила про студентські організації та про влаштування зборів у стінах вищих навчальних закладів», що було, по суті, поверненням до принципів організації установ 1901 р. А 11 січня 1911 р. видано постанову Ради Міністрів «Про тимчасову заборону в стінах вищих навчальних закладів публічних та приватних студентських зібрань, за винятком зібрань наукового характеру» [4, с. 625–627, 816].

Боротися зі студентськими проступками найчастіше доводилось інспекції. Серед найпоширеніших стягнень усередині XIX ст. застосовувалися просте нагадування, зауваження та догана; суворе зауваження та догана; арешт у карцері до 3-х й більше діб на звичайній їжі; арешт у карцері до 3-х й більше діб на хлібі та воді; такий саме арешт у вакантний час; видалення з університету; виключення з університету без оголошення та з оголошенням; позбавлення студента казенних чи приватних стипендій. Видалення студента з університету здійснювалося на невизначений час і супроводжувалося висилкою за межі міста, але з правом прийняття назад з дозволу Попечителя навчального округу, не раніше, ніж наступного семестру. Натомість виключення не передбачало повернення студента до вузу, забороняло перебувати у місті, де розташований навчальний заклад; під час виключення з оголошенням ректор повідомляв про це всі вузи імперії з тим, аби студента не приймали до них [44, арк. 12 зв.–14 зв.]. За правління Д. Г. Бібікова в Києві винних студентів відсилали повітовими вчителями й фельдшерами без визначеного терміну. Цю міру покарання вживали разом із карцером за однакові проступки. Так, за вчинену в серпні 1850 р. бійку київські казеннокошті студенти були направлені вчителями в повітові училища Волинської та Полтавської губерній, лише через рік одного з винних повернули в студенти на казенне утримання [3, с. 613–615].

За мірою покарання проступки поділялися на важкі, за вчинення яких чекало видалення й виключення з університету, та менш важливі. До перших належали: грубощі по відношенню до начальства, місцевої влади; зневага до військових, безпорядки з насильством; псування університетського майна; самоуправство, застосування сили до жінок. Другий вид проступків складали порушення громадського спокою шумом, криком; поява у громадських місцях у нетверезому стані; недотримання форми; ходіння вулицями натовпом чи по декілька осіб вряд тротуарами; паління на вулицях [44, арк. 15 зв.–16]. «Правила про прийом у студенти університетів» (1885 р.) визначали такі види стягнень: догана; догана із внесенням до штрафної книги; арешт у карцері з 24 годин до 4-х тижнів; догана і арешт з оголошенням, що винний, в разі нового проступку, буде видалений з університету; звільнення за власним проханням, за пропозицією ректора, без прохання й без права зворотного вступу в інші університети; виключення [33, с. 39–40].

Зупинимося на використанні карцеру як міри покарання У Київському університеті в середині

XIX ст. він розміщувався при кожній половині інституту казеннокоштних студентів на четвертому поверсі та являв собою маленьку, світлу і теплу кімнату з лавкою без білизни [18, с. 213]. До 1850 р. карцер був у повному розумінні цього слова тюрмою, лише 1854 р. в казематах з'явилися вікна [25]. Як міра покарання він застосовувався часто: якщо студенти вчасно не з'являлися на іспити, не надавали листів про лекції, не закінчували піврічного іспиту з невідомої причини (за цей проступок саджали на 3 доби; юнаки, що не з'являлися на піврічне випробування, просиджували ув'язненими 6 діб [3, с. 644–645]), чинили непоклад, порушували правила (наприклад, казеннокошті не ночували в камерах). Студента в карцері залишали на «хлібі і воді», але це не виключало можливості споживати принесені товаришами їжу та напої [3, с. 600, 610–612]. З 1860-х рр. карцер як форма покарання студентів не використовувався [27]. Повернення до ідеї тимчасового ув'язнення студентів відбулося 1879 р. «Правила для студентів імператорських російських університетів» 1879 р. обмежували арешт у карцері 7 днями [29, с. 5–6], «Правила» 1885 р. – вже чотирма тижнями [33, с. 39–40] та прописували умови життя арештованих. Виходячи з них, робимо висновок про «людські» умови поводження з ув'язненими й про виховне значення факту тимчасового позбавлення волі, аніж прагнення фізичного впливу на студента.

Вигляд типового студентського карцеру відтворимо на прикладі тюремної кімнати при Новоросійському університеті, відкритої 1885 р. Приміщення складалося з: кількох карцерів залежно від чисельності студентів (один карцер припадав на 300 осіб), квартири служителя інспекції, кімнати для прислуги, ватерклозету. Площа кімнати сягала 6–8 аршинів у довжину й 3–4 в ширину, мала одне вікно і двері [13, арк. 1–2]. Карцер розміщувався на третьому поверсі університету, поряд з інспекцією. Серед речей, які визначалися в ньому, були ясеневий стіл, солом'яний стілець, залізне ліжко, трав'яний матрац, байкова ковдра, підковдра, простираadlo, трав'яна подушка, наволочка, рушник, мідний підсвічник, емальована нічна ваза, умивальна чашка та судок, графин для води, склянка, чайне блюдце, чайник, чайна ложка, тарілка, ніж, виделка, столова ложка, сільниця, серветка [13, арк. 14, 70–70 зв.].

Арештовані у карцері (з 1885 р.) забезпечувалися за рахунок університету простою та свіжою їжею у достатній кількості й до 23.00 мали змогу читати й писати; вести листування, палити, займатися легким читанням книг і газет ненаукового характеру, відправляти по покупки, залишати приміщення не більше ніж на 2 години, відвідувати лекції. Вчасне неповернення до карцеру продовжувало ув'язнення на 6 годин за кожну пропущену годину. Заборонялися споживання алкогольних напоїв, гра в карти. Відвідування арештованого дозволяли лише рідним після згоди інспектора. Арештований ніс матеріальну відповідальність за зруйноване і пошкоджене майно [33, с. 42–44].

Ув'язнення на добу у карцері у 1880-ті рр. че-

кало на студента, що виїхав до іншого міста без відпускного квитка; на 3 доби – за непристойну поведінку в публічному місці, образи на адресу поліції, вживання нецензурної лексики, перебування у стані алкогольного сп'яніння; 6 днів чекали на студентів, що порушували порядок у публічному місці із застосуванням фізичної сили [12].

Карцер використовувався не лише в університетах. Зокрема його застосовували в Харківському технологічному інституті відомства МНО. 1886 р. директор вузу збирався арештувати студента В.Понятовського на три доби за співи в рекреаційній залі, недотримання форми, грубе поводження з інспектором [14, арк. 19–20]. Недівість карцеру довели виступи молоді, що призвело до виключення його з переліку стягнень за проступки 1902 р. [32]. Відзначимо появу академічної причини виключення з вузу, зафіксованою 1884 р., а саме – незараховані три півріччя поспіль чи загалом п'ять [24, с. 54]. Відлуння всеросійських студентських страйків змусили уряд замінити покарання на більш ліберальні. «Правила про стягнення» (1902 р.) встановили такі види покарання, як зауваження, догана, позбавлення права брати участь у курсових зборах та бути обраним у курсові старости, переведення на одне навчальне півріччя у вільнослухачі, моральне засудження, звільнення з навчального закладу із забороною та без неї вступати до іншого вузу, видалення та виключення з вузу із забороною вступати до іншого [32].

Виходячи з поданих фактів, може скластися враження про непримиренність стосунків студентів та інспекторів. Але траплялися винятки, зокрема під час перебування на посаді інспектора студентів Харківського університету у 1865–1879 рр. Ф.П.Рогожина. Якщо з 1848 по 1856 рр. було здійснено 1491 покарання студентів у вигляді арешту і карцеру, то за 1863–1874 рр., за умови подвійного зростання чисельності студентства, покарань налічувалося лише 27. Не дивно, що в річницю заснування університету інспектор отримував вдячні адреси від своїх вихованців [1, с. 237].

Доповнимо загальну картину регламентації життя студентства даними по закладу закритого типу Київській духовній академії (КДА). Нагляд за діями молоді покладався на інспектора та його помічників [40, с. 75]). Студент закритих закладів мусив чітко дотримуватися встановленого режиму дня. Приміром, підйом о 7.00, о 8.00 – ранкова молитва, чай та сніданок, з 9.00 до 14.00 – заняття, потім обід, з 16.00 до 18.00 – вечірній чай, до 21.00 – виконання домашніх завдань, о 22.00 – сон [30, с. 3–4]. Дії, що порушували цей графік, виконувалися з дозволу інспектора. Аби взяти нетривалу відпустку, студент у спеціальній книзі записував куди і на який час він іде; довготривалі відпустки дозволялися після здачі книг до бібліотеки та казенних речей економові. В разі вчасного неповернення з відпустки студент підлягав звільненню [30, с. 14–15]. Щомісячно інспектор доповідав Раді про проступки студентів, наприкінці року інформовав про їхню поведінку [39, с. 7]. Також він наглядав за дотриманням порядку в кімнатах, забезпеченням молоді їжею, речами [40, с. 75].

Нагляд за молоддю в закритих установах все ж мав формальний характер, консервуючи на декілька років гімназичні та семінарські порядки. Звідси – проступки студентів, які найчастіше стосувалися порушення правил й лише в незначних за кількістю випадках (1884 р., 1905 р.) мали політичне забарвлення. Так, звичним порушенням порядку було невчасне повернення після відпусток та відпрошувань, самовільне залишення навчального закладу [42, арк. 10 зв.; 48, арк. 2–3]. Поведінка студентів закритих установ («голодні бунти», образи інспекторів, демонстрації протесту, врешті, постріл з рогатки студента В. Базарянинова 1897 р. по кімнаті інспектора о. Димитрія [17; 48]) страждала на інфантилізм. На думку М. І. Петрова, причини цього полягали в тому, що казенне утримання «сильно деморалізує юнацтво..., вбиваючи в ньому природну самодіяльність у майбутній житейській боротьбі за існування» [26, с. 202–203]. Через це й міри покарань молоді за їхні вчинки були набагато м'якшими у порівнянні із університетськими. Серед найпоширеніших в КДА значилися зауваження помічника чи інспектора, позбавлення або скорочення відпустки з гуртожитку, зниження річного балу за поведінку, догана ректора, догана у присутності Правління, позбавлення казенного утримання, звільнення, виключення з академії [30, с. 29]. Правила виявлялися недейсними, адже не передбачали суворих наслідків за їхнє недотримання, окрім недейових доган.

Висновки. Отже, студентство підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. перебувало під постійним наглядом влади, що здійснювався через інспектора (проректора) та був юридично оформлений у вигляді «Правил для студентів».

Регламентація стосувалася різних сфер діяльності молоді, в т.ч. приватного життя (заборона одруження, вільного виїзду за межі міста) й зачіпала корпоративні права. Численні виступи студентства наприкінці XIX – на початку XX ст. мали у своїй першооснові боротьбу за розширення прав. На перший погляд, може здатися, що держава обмежувала студентство у власному волевиявленні й чинила на нього величезний тиск. Однак, дивлячись на цю проблему очима влади, яка ставила за мету виховання зі студента вірогідного чиновника, громадянина, носія державної ідеології, який по закінченні вузу отримував вже певне посадове становище, ситуація виглядала не так уже плачевно для молоді. Поряд із такою важливою пільгою, як відстрочка з відбування військової повинності випускники вищих навчальних закладів здобували суттєві службові (право на затвердження в чинах X та XII класів незалежно від станового походження і без попередньої вислуги років [37, с. 10, 25]), станові (випускники спеціальних інститутів могли претендувати на зарахування до стану особистих почесних громадян [9, арк. 7–7 зв.]) та вчені права (здобувати вчені ступені магістра, доктора [11]), не кажучи про те, що під час навчання студенти державних вищих навчальних закладів отримували різні форми матеріальної допомоги.

Аналіз архівних матеріалів, зокрема особових

справ студентів, які зазнали покарань за проступки, наводить на думку, що держава часто використовувала різні санкції як виховний і тимчасовий засіб: чимало учасників студентських виступів приймалися назад у стіни alma mater або майже

безперешкодно вступали до інших вузів. Сам же карцер як один з найпопулярніших засобів виховного арсеналу інспекції не сприймався молоддю як тюремна кімната і перебування в ньому важко назвати «ув'язненням».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета. За первые сто лет его существования (1805–1905) / Д.И.Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1906. – 329 с.
2. Блонский П. П. Мои воспоминания / Блонский П. П. – М.: Педагогика, 1971. – 176 с.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / Владимирский-Буданов М. Ф. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. – Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 674 с.
4. Воловенко П. Ф. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год / Воловенко П. Ф. – К.: Тип. «Работник», 1912. – 1020 с.
5. Временная инструкция для инспекции за студентами университетов Московского, Харьковского, Новороссийского, Казанского и Св. Владимира. – Б. м.: Б. и., 1879. – 7 с.
6. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 342, спр. 206, 17 арк.
7. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 368, спр. 30, 19 арк.
8. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 282, 22 арк.
9. Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 4, 84 арк.
10. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 20, 248 арк.
11. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 199, 8 арк.
12. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 7, спр. 28 (1887 р.), 37 арк.
13. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 7, спр. 68 (1885 р.), 94 арк.
14. Держархів Харківської обл., ф. 770, оп. 1, спр. 42, 71 арк.
15. Иванов А. Е. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905–1907 годов / А. Е. Иванов // Отец. ист. – 1995. – № 6. – С. 93–105.
16. Инструкция инспектору студентов Императорского университета св. Владимира 1835 г. // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – С. 118–125.
17. ІР НБУВ, ф. III, спр. 12219–12220, 6 арк.
18. Кістяківський О. З автобіографії. Київський університет у 50-ті роки XIX ст. / О. Кістяківський // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – С. 211–214.
19. Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / Катерина Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
20. Лапина М. Карцер как воспитательная мера в университетах России XIX – начала XX в. / Милица Лапина // Новый коллегіум. – 2003. – № 1. – С. 50–55.
21. О профессорском дисциплинарном суде // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). – 1902. – Октябрь. – С. 80–82.
22. Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1835. – № 8. – С. LI–LXXXVII.
23. Общий устав императорских российских университетов 1863 года // Реформы Александра II. – М.: Юридическая литература, 1998. – С. 382–410.
24. Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1884. – № 10. – С. 27–61.
25. Очерк истории университета св. Владимира // Киевлянин. – 1884. – 25 сент. – С. 1.
26. Петров М. І. Скрижалі пам'яті: коментарі та додатки [упоряд. В. Ульяновського]. – К.: Прайм, 2003. – 268 с.
27. Посохов И. С. Университетский карцер [Электронный ресурс] / И. С. Посохов // Universitates. Наука и просвещение. – 2009. – № 1. – Режим доступа: http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2009_1/posohov/posohov.html
28. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в императорском Харьковском университете. – Харьков: Университетская тип., 1868. – 35 с.
29. Правила для студентов Императорских российских университетов: Московского, Харьковского, Новороссийского, Казанского и св. Владимира. – Б. м., 1879. – 6 с.
30. Правила для студентов Киевской Духовной Академии. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1911. – 30 с.
31. Правила для учащихся в Университете Св. Владимира // Университетские известия. – 1863. – № 10. – С. 1–25.
32. Правила о взъясках, налагаемых на студентов высших учебных заведений Министерства народного просвещения // ЖМНП. – 1902. – Октябрь. – С. 93–94.
33. Правила о приеме в студенты университетов // ЖМНП. – 1885. – Июль. – С. 31–46.
34. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1864. – Т. 2, Отд. 2-е: 1840–1855. – 1352 стб. + 12 стб. + 40 с.
35. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1871. – Т. 4: 1865–1870. – 1752 стб.
36. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Паровая Скоропечатна «Восток», 1904. – Т. 15: 1901–1903. – 2472 стб.
37. Свод уставов о службе гражданской // Полный свод законов Российской империи: в 16 т., 5 кн. – Кн. 1. Т. III. – СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. – 417 с.
38. Странички из истории Харьковского университета // Gaudeamus: студенческий сборник. 111-я годовщина Харьковского университета. – Харьков, 1916. – С. 18–20.
39. Устав православных духовных академий. – Царское Село: Б. и., 1869. – 36 с.
40. Устав православных духовных академий // Церк. ведомости. – 1884. – № 18. – С. 74–78.
41. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. 1 / Ферлюдин П. – Саратов: Типо-Лит. П. С. Феокритова, 1893. – 184 с.
42. Філія Держархіву Чернігівської області, м. Ніжин, ф. 1105, оп. 2, спр. 378, 153 арк.
43. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. – Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1955. – 387 с.
44. ЦДАК України, ф. 707, оп. 23, спр. 317, 18 арк.
45. ЦДАК України, ф. 707, оп. 24, спр. 411, 81 арк.
46. ЦДАК України, ф. 707, оп. 45, спр. 208, 105 арк.
47. ЦДАК України, ф. 707, оп. 262 (1886 р.), спр. 2, 53 арк.
48. ЦДАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 862, 24 арк.